

VÄITÖSKIRJAN TIIVISTELMÄ

Kai Ekholm**Miten sensuuria pitäisi tutkia?***

Kai Ekholm / Kielletyt kirjat 1944-1946: yleisten kirjastojen kirjapoistot vuosina 1944-1946. Jyväskylä: Things to come, 2000. 300 s. Väitöskirja : Oulun yliopisto. Abstract: The banned books of 1944-1946. Books withdrawn from public libraries in 1944-1946. ISBN: 951-8908-03-6.

Sensuurin käsite on ongelmallinen ja epäselvä. Puhumme sensuurista ikään kuin se olisi selkeästi tunnistettava inhimillisen toiminnan muoto ja liittyisi vain poikkeusilmiöihin.

Sensuurin käsite onkin yksi viettelevimmistä kehyksistä, johon voi maalata mustavalkoisen kuvan kirjojen polttamisesta, kirjailijoiden itsemurhasta ja lukijoiden aivopesusta. Se houkuttelee nopeisiin, moralisoiviin käsityksiin, jotka alkavat vaikuttaa lopullisilta. Sen tutkimus muuttuu usein 'vihan anatomiaksi', ja sen argumentit latistuvat moraaliseksi. Sensuurin tutkimuksen helmasyntinä on ollutkin oikeudenkäynnin luonteisuus, tarve löytää syylliset ja syytetyt. Tutkimuksessani huomasin varsin nopeasti, että moralisoiva lähtökohta on hedelmätön.

Sensuuria ei pidä tarkastella erillisenä poikkeusilmiönä, vaan osana tunnettua, inhimillistä ja ammatillista toimintaa. Tällainen toiminta voi olla poliittista, hallinnollista, uskonnollista, journalistista, kirjallista ja tietyn instituution (kirjastot, arkistot, museot, koulut) käytäntöihin liittyvää. Sensuuri voi olla osa virkamiehen, kirjailijan tai kirjastonhoitajan normaalia työtä ilman, että hän erityisesti tiedostaa toimivansa sensorina tai osana sensuuria.

Tapausten kulku

Liittoutuneiden valvontakomissio saapui Suomeen lokakuussa 1944. Lokakuun lopulla 1944 valvontakomissio sai Moskovasta ohjeet tiukentaa otettaan, ja se painosti hallitusta ja armeijaa mukautumaan välirauhansopimuksen seurauksiin. Tähän vaaran vuosien 'kriisikautteen' liittyi

mm. neuvostovastaisten järjestöjen, kuten suojeluskuntien ja Lotta Svärd -järjestön lakkauttaminen.

Eräs tällainen tehtävä oli Neuvostoliitolle vihamielisen kirjallisuuden poistaminen kirjakaupoista ja kirjastoista. Asiaan oli suhtauduttu Moskovassa vakavasti. Lokakuussa 1940 käytiin Moskovan lähettiläs J.K. Paasikiven ja ulkoasiainkansankomissaari Vysinskin ja ulkoasiainkomissaari Molotovin kesken tiukkasävyinen keskustelu, joka avasi Paasikiven silmät.

Kirjallisuuden poistaminen on heti asetettava mitta-kaavaansa. Kirjojen poisto oli valvontakomissiolle alue- luovutuksiin, sotasyllisyysoikeudenkäyntiin ja saksalaisten karkotukseen verrattuna kuitenkin oheistoimintaa. Valvontakomissio suhtautui suomalaisiin kirjastoihin yksioikoisesti olettaen ne samanlaisiksi valtiollisen määräysvallan etäpääteiksi kuin Neuvostoliitossa.

Kiinnostavaa on, että teokset määrättiin poistettaviksi samoin käskytyseriaatein kuin Neuvostoliiton suljetuissa kokoelmissa spetshraneissa. Asia toteutui kuitenkin toisin: suomalaiset kirjastot kokivat olevansa poikkeusoloissakin osa kunnallista päätäntää ja siksi niiden ratkaisut olivat hangoittelevia, ja valinnoissaan itsenäisiä. Kirjat kuitenkin suljettiin ns. lukittuihin myrkykaappeihin tai poliisin suojiin.

Teoksia poistaneet kirjastot neuvottelivat kirjastotoimiston johtajan Helle Kannilan ja paikallisten kirjastontarkastajien kanssa periaatteista ja yksityiskohdista. Kirjeenvaihto antaa kiinnostavan kuvan poistojen käskytyseriaateista ja valintadiskurssista. Helle Kannila piti tapahtumia hätävarjelun liioitteluna ja vielä 1960-luvun teoksessaan Kirjanvalinnan ongelmia julisti asialle eräänlaisen hautarauhan. Asia oli hänen mielestään loppuun käsitelty. Tutkijalle tällainen julistus on luonnollisesti kutsu rauhan rikkomiseen.

Tapausta ei pidä liioitella, mutta se on syytä asettaa yhteyksiinsä. Keskimäärin pahvilaatikollisen kirjoja (50 kpl) poistaneet kirjastot eivät kokeneet tekevänsä suurta puhdistustyötä. Laajimmin teoksia poisti Helsingin

*Ekholmin väitöstilaisuus pidettiin 1.9.2000 Oulun yliopistossa. Tiivistelmä perustuu Ekholmin väitöstilaisuuden lectureon.

kaupunginkirjasto: yli 600 nimekettä, 4 000 nidettä. Mikäli muut kirjastot olisivat noudattaneet samaa tarkkuutta, voisimme puhua suuresta poliittisesta kirjahuuduksesta.

Kyseisten poistojen pitäisi mielestäni tulla käsitellyksi ja asetetuksi omaan yhteyteensä, tunnettuun, jo oman ja ammattikunnan itsekuoroituksen vuoksi. Kyseisiä vuosien 1944–46 kirjapoistoja voi metaforisesti nimittää myös kirjallisuuden sotasyölysoikeudenkäynniksi tai itsesensuurin kynnyksiviksi, nähtiinhän kyseisten teosten merkitys Moskovassa edellä kuvatun dialogin lailla varsin keskeisenä ja asiaan palattiin jälkeenkäpäin. Sotien jälkeen etenkin vasemmisto esitti, että juuri nämä teokset olivat ajaneet meidät sotaan.

Täsmällinen luettelo poistettavista teoksista annettiin vain kirjakaupoille. Kahdessa kiertokirjeessä syksyllä 1944 ja 1945 Suomen kustannusyhdistys kehotti poistamaan myynnistä ja palauttamaan kustantajille noin 300 kirjanimekettä.

Kirjastoista poistettujen teosten kokonaismäärä on ollut arvailujen varassa; on arveltu, että kirjastoissa rajoitettiin muutaman sadan teoksen lainaamista. Poistettujen teosten nimekemäärä oli 1783 kappaletta. Määrällisesti teoksia poistettiin yli 22 000 nidettä, kaksoiskappaleet mukaan lukien yli 30 000 kappaletta. Teoksia poistettiin 403 kunnassa. Keskimäärin kunnassa poistettiin n. 50 nimekettä. Keskimääräinen nimeke poistettiin 11 kunnassa.

Koska kirjastoille ei sanelumielialan välttämiseksi annettu luetteloa poistettavista teoksista, valikoima muodostui kirjavaksi. Tämän luettelon selvittäminen on ollut tutkimukseni keskeinen tarkoitus, samoin tapahtumien myöhempien vaikutusten arviointi.

Vuonna 1958 opetusministeriö antoi kunnille vapaat kädet palauttaa myrkykkaappeihin ja poliisin varastoihin siirretyt teokset. Ehdotuksen lainauskiellon peruutuksesta oli tehnyt mm. Kemin kirjastonjohtaja Raoul Palmgren. Hänen mielestään kielto koski aivan viattomiakin teoksia. Monista teoksista oli lisäksi otettu uusintapainoksia, joita kielto ei enää koskenut, ja huonoissa varastointitiloissa kirjat olivat vaarassa tuhoutua. Palautuskirjeessä pidettiin suotavana, että naapuruussuhteita loukkaava kirjallisuus sijoitettaisiin vain tutkijoiden ulottuville, käytännössä varastoihin tai lukusalikappaleiksi. Periaate jäi suurelle yleisölle epäselväksi, ja väittelyä poliittisista syistä kielletyistä kirjoista käytiin lehdistössä vielä 1970-luvulla.

Tässä tutkimuksessa arvioidaan myös kirjastojen kokoelmapolitiikkaa: miten arvovapaaksi instituutioksi itsensä nimennyt laitos saattoi Arvostelevan kirjaluettelon ohjeistamana ja kirjastontarkastajien valvomana hankkia kokoelmiinsa näkyvän määrän propagandistista kirjallisuutta? Miten poistot suhtautuivat hankittuun kokoelmaan? Helle Kannila korosti, että

kirjastojen piti seurata yhteiskunnallista keskustelua, mutta propagandalaitoksiksi niitä ei ollut kukaan ohjeistanut. Kirjastot olivat siis sisältöjä tuottamattomina laitoksina markkinoiden armoilla. AKL pitikin joitakin teoksia sopimattomina kirjastoon, yleensä niiden heikon tason vuoksi.

Tällaisia epäsuosittuja olivat mm. Pullan Ryhmy ja Romppais –teokset joita kirjastot hankkivat tästä huolimatta. Kokonaisuutena poistot muodostivat runsaan prosentin kirjastojen kokoelmista, joten määrällisestikään näiden kirjojen ei pidä antaa leimata koko kirjastolaitosta.

Miten poistetun kokoelman kävi? Oliko sillä kirjallista arvoa tai lukijakysyntää? Tutkimuksessa on seurattu tätä kokoelmaa 50 vuoden ajan. Vain muutamalla teoksella oli todellista pysyvää merkitystä, poistetut teokset olivat poliittista tilapäkirjallisuutta, joille ei ollut enää todellista käyttöä. Vain Palolammen *Kollaa kestää* ja Haanpään *Korpisotaa* jäivät elämään veteraanien mielikirjana Linnan *Tuntemattoman* ohella. Näiden lisäksi Pullan ja Waltarin teoksista otettiin lähinnä keräilijäpainoksia.

Terminologia ja metodit

Tutkimuksen alussa kohtasin lukuisia ongelmia: teknisiä, arviointiperusteisiin liittyviä, tietojen luotettavuuteen liittyviä, eettis-moraalisia, taloudellisia (ne olivat yleensä omaan talouteeni liittyviä) jne. Keskeisiä olivat kuitenkin metodiset ja terminologiset ongelmat. Ilman niitä en yksinkertaisesti päässyt eteenpäin. Kävi nopeasti ilmi, että sensuurista käyttämämme käsitteet ja jaotukset olivat yksinkertaistavia ja suorastaan asiaa peittäviä. Jouduin luomaan tutkijan pajassani näitä työkaluja, lainaamaan naapurilta ja soveltamaan niitä työhöni. Käyttökelpoisimpia (makro- ja mikrosensuuri; sensuurin hermeneuttinen tulkinta, sensuuria koskeva tieto tapauskohtaisena, sääntöpohjaisena ja lopulta mallipohjaisena päättelynä jateoriana) sovellan tutkimuksessani ja arvioin niiden hyödyllisyyttä jatkotutkimuksia varten.

Käyttämämme sensuurin käsite kuvaa yleensä ns. klassista sensuuria. Klassinen sensuuri ilmenee kovana ja näkyvänä, kirjaan kohdistuvana sensuurina. Kutsuisin kuitenkin klassisen sensuurin soveltamista *reduktii-viseksi käsitykseksi*, koska siinä monimutkaisen toiminnan ja arvojen kokonaisuus palautetaan suppeaan joukkoon. Analogia on sama jos koululaitoksen tarkastelu palautettaisiin palaan liitua. Luultavasti tästä johtuu sensuurin tutkimuksen toinen helmasynti: episodimaisuus, keskittyminen kiinnostaviin teoskohtaloihin kokoelmien ja syiden ja seurausten kustannuksella.

Vuosien 1944–46 klassisesta kovasta sensuurista edettiin pian ns. pehmeään, moderniin sensuuriin, jossa kohteena ei ole teos vaan lukija, julkaisujärjestelmät ja markkinat. Sensuurista draamana on siirrytty läsnä olevan sensuurin kauteen, jossa luodaan kokonaisia julkaisujärjestelmiä ja jokainen julkaisuketjun jäsen tuntee olemassa olevat säännöt. Kun asiaa tarkastellaan informaatiotutkimuksen käsittein, tapauskohtaisesta päättelystä on siirrytty sääntöpohjaiseen ja mallipohjaiseen päättelyyn. Myöhempi ns. itsesensuurin kausi sisälsi juuri tämän kehityksen: vaaran vuosien kirjapoistojen tapauskohtaisesta päättelystä siirryttiin 1970- ja 1980-luvulle tultaessa sääntöpohjaiseen ja mallipohjaiseen käyttäytymiseen, jossa jokainen kirjailija, toimittaja, kustantaja ja myös kirjastonhoitaja tiesi paikkansa.

Sensuuri muuntuu siis dynaamisesti tehoaan kasvattaen ja siksi siihen on sovellettava tähänastisia monipuolisempia metodeja. Tutkimuksessa puhdas empiiris-tilastollinen ote on toiminut vain laskenta-perustana, poistetun kokoelman kuvauksena.

Tärkeimpiä käsitteitä olivat makrosensuurin (virallinen sensuuri, sensuuri ylhäältä) ja mikrosensuurin (paikallinen sensuuri, tulkinat) käsitteet. Myös sensuuri hermeneuttisena, itseään säätävänä toimintana on keskeinen tarkastelukulma. Samoin jo mainitsemani läsnä olevan sensuurin (omnicensorship) käsite, joka havainnollistuu hyvin Neuvostoliiton ja sen alistamien maiden sensuuriolojen kuvauksena.

Tässä tutkimuksessa esitän sensuurin tarkasteluun sovellettavaksi myös uutta käsitettä, markkinasensuuria. Mitä sillä tarkoitetaan? Mielestäni vuosien 1944–46 kirjapoistot olivat markkinoiden neutralointia, puhtaalta pöydältä aloittamista. Markkinat puhdistettiin kirjakauppojen ja kirjastojen osalta. Kirjastot eivät siis syöllistyneet varsinaiseen 'ideologiseen' itsesensuuriin vaan käytännön markkinasensuuriin. Sisältöjä tuottavat laitokset kuten kustantamot ja niitä välittävät kuten kirjakaupat ja kirjastot ovat osa markkinoita ja reagoivat markkinatilanteisiin. Tähän liittyy myös markkinoiden poliittinen testaaminen: voiko tämän teoksen julkaista ja hankkia kirjastoon? Markkinasensuurin käsite vapauttaa kirjastohoitajat myös välittömästä poliittisesta vastuusta ja antaa heille eräänlaisen synninpäästön: he toimivat välittävänä laitoksena eivätkä olleet ensisijaisesti luomassa kirjastoista propagandalaitoksia. Kirjastot ovat harvoin poliittisempia kuin ympäröivä yhteiskunta.

Myöhemmästä markkinasensuurista antaa hyvän kuvan kustantaja Jarl Hellemann. Hän kuvaa Solzenitsynin tapauksen taustoja: "Haka neuvotteli Kostamuksen ja Svetogorskin sururakoista ja OTK tytäryhtiöineen suurista vientikapoista. Näihin neuvotteluihin ei haluttu häiriöitä yhden kirjan takia." Kenties meidän pitääkin ryhtyä tarkastelemaan

uudelleen koko kirjallisuuspolitiikkaamme neuvostokaupan vientihuippuihin vertaillen...

Valvontakomissio jätti maahan sisäisen muutoksen ja itsekontrollin kulttuurin. Kirjakustannustoiminnassa tämä alkoi poistojen rinnalla kun 3.5.1945 valtioneuvosto asetti komitean tutkimaan painotuotteiden kustannus- ja välityslikkeessä vallitsevia epäkohtia. Valtioneuvostokutsui komitean puheenjohtajaksi kansanedustaja Yrjö Räisäsen ja jäseniksi kansanedustaja Arvo Paasivuoren, toimitusjohtajat Heikki Reenpään, Toivo Karvosen ja Untamo Utrion sekä johtajat Yrjö Jäntin ja Einar Ketolan. Sihteerikseen komitea valitsi maisteri Raoul Palmgrenin.

Komitea määritteli tehtävänsä: "käsitellä painotuotteiden välitysliekettä (so. kaupallista puolta), sitten varsinaista kustannusliiekettä (so. aatteellista puolta)".

Tämän tutkimuksen kannalta kiinnostavinta ovat komitean arviot sodan edellisen kustannustoiminnan linjauksista ja sisällöistä. Kielteisinä erikoispiirteinä itsenäisyysajan kirjatutannossa se piti

1. Kansalaisotaa käsittelevän kirjallisuuden "suunnatonta määrää", jota valaisi Olsoni-Terän "Suomen itsenäisyystaistelun bibliografian 7215 bibliografista merkintää;

2. Suomenkielisen käännöskirjallisuuden rajoittuneisuutta, yksipuolisuutta ja kaupallisuutta;

3. Neuvostoliittoa käsittelevän kirjallisuuden yksipuolisesti kielteinen laatu; komitea piti sotavuosina 1940–44 julkaistua määrää 'valtavana' ja julkaisi liitteenä luettelon itsenäisyysajalla ennen sotaa julkaistusta suomenkielisestä Neuvostoliittoa koskevasta kirjallisuudesta sekä luettelot sotavuosien suomenkielisestä sotapropagandakirjallisuudesta.¹

Kahden jälkimmäisen kohdan uudistukset tulivat muuttamaan sodanjälkeistä kirjankustantamista ja merkitsevät myös ns. markkinasensuurin aikakautta, jossa kustantajat olivat selvillä julkaisemisen säännöistä ja rajoista.

Vaikutukset

Väitöskirjassa tarkastellaan myös kyseisten vuosien kirjasensuurin ja myöhemmän sääntelyn mahdollisia pitkäaikaisvaikutuksia. Tutkimuksessa kysytään, olivatko vaaran vuosien poistot itsesensuurin peruskivi, luotiinko tällä käytännöllä itsesensuurin tunnettu perinne. Olivatko

¹ Painotuotteiden ... 1946, 8.

kirjastot epäpoliittisia vai osa valtiollista ulkopoliittikkaa? Onko kirjastoilla autonominen, 'puhdasta' sananvapautta puolustava rooli missään yhteiskunnassa, vai onko kirjastolaitos osa markkinamekanismia, vailla itsenäistä hankintapoliittikkaa ja päätäntää? Kysymyksiä asetetaan tarkoituksellisesti enemmän kuin yksittäiseltä tutkimukselta voi kohtuudella odottaa.

perusteellisia sensuurin historioita ei julkisteta kovinkaan usein.

---

²Blanshard 1956, 30.

Hyväksytty julkaistavaksi 1.11.2000.

Miksi sensuuria on tutkittava?

Sensuurin tutkimuksella on myös itseisarvoinen tehtävänsä, mm. Baltian maissa *rehabilitoivan* luonteensa vuoksi. Tutkija Paul Blanshard korostaa, että sensuurin historian epämieluisat faktat kannattaisi muistaa myös "meidän oman itsekunnioituksemme vuoksi".² Virallisesti sensuuria ei ole yleensä olemassa. Kenties juuri tämän kansallisen traumaattisuuden vuoksi

Lähteet

Blanshard (1956) *The right to read. The battle against censorship*. 2nd printing. Boston.

Painotuotteiden... (1946). *Painotuotteiden kustannus- ja välityslähtöissä vallitsevia epäkohtia tutkivan komitean mietintö*. B 1946:9. (moniste).

Tämän numeron kirjoittajat:

Ekholm, Kai, FT, ylikirjastonhoitaja, Jyväskylän yliopiston kirjasto

Saarti, Jarmo, FT, Kuopio

Savolainen, Reijo, professori, Tampereen yliopisto

Virtaluoto, Jenni, fil. yo, Oulun yliopisto

Väyrynen, Pertti, FL, Oulun yliopisto